

บทที่ 5 ผังเมืองก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

แบบแผนการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่บางกอก และสภาพสังคมการเมืองของราชอาณาจักร มีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24 ทั้งสองส่วนมีความสัมพันธ์กันและเป็นเหตุเป็นผลให้กันและกัน บทที่ 2 บทที่ 3 และบทที่ 4 ฐานข้อมูลอันว่าด้วยวิวัฒนาการทางกายภาพของการตั้งถิ่นฐานชุมชนเมืองที่บางกอก ความเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมการเมืองของสยาม และคติความเชื่อตามลำดับ การเชื่อมโยงและหาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลระหว่างฐานข้อมูลในบททั้ง 3 ย่อมให้คำอธิบายพลวัตการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ศึกษาได้อย่างกระจ่าง บทที่ 5 มุ่งเสนอการเชื่อมโยงและหาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลที่ว่านี้โดยจำกัดขอบเขตเนื้อหาอยู่ที่ การก่อรูปชุมชนเมืองที่บางกอกในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ซึ่งครอบคลุมช่วงเวลาระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21 ถึงพุทธศตวรรษที่ 24

5.1 ผังเมืองบางกอก

ในช่วงก่อน พุทธศตวรรษที่ 21 แบบแผนการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างก่อร่างขึ้นโดยแทบไม่มีองค์กรกลางระดับรัฐเข้าไปเกี่ยวข้องเลย ผู้คนในแถบนี้ดำรงชีวิตภายใต้ข้อจำกัดทางธรรมชาติโดยทั้ง ‘ปรับตัว’ ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และ ‘ดัดแปลง’ สภาพแวดล้อมให้เอื้อแก่การอยู่รอดของตน การปรับตัวตามและดัดแปลงสภาพแวดล้อมดังกล่าวสะท้อนให้เห็นทั้งในเรื่องตำแหน่งและรูปแบบชุมชน เรือนพักอาศัย และวิถีทำกินซึ่งเกี่ยวข้องกับลักษณะทางภูมิศาสตร์ของท้องถิ่น แม้รัฐจะอ้างบทบาททำนุบำรุงบ้านเมืองเกื้อกูลให้ราษฎรอยู่ดีกินดี เพื่อยืนยันความชอบธรรมในการปกครองเหนือพื้นที่และผู้คนทั้งหมด แต่ในความเป็นจริงแล้ว การกระทำของรัฐที่เกี่ยวข้องกับการดังกล่าวมักจำกัดอยู่แต่เฉพาะการประกอบพิธีกรรมวิงวอนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ลดบันดาลความอุดมสมบูรณ์และปัดเป่าพิบัติภัย¹ โดยแทบมิได้ปฏิบัติอื่นใดในท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมการทำมาหากินของราษฎรอย่างเป็นรูปธรรม² กระทั่งเมื่อล่วงเข้ากลางพุทธศตวรรษที่ 21 หรือเกือบสองร้อยปีนับจากการสถาปนากรุงศรีอยุธยา รัฐจึงเริ่มเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาพื้นที่อย่างจริงจัง มีการขุดคลองลัดเป็นแห่งแรกที่บางกอก ตามด้วยการสร้างเครือข่ายการคมนาคมทางน้ำทั่วทั้งลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-24 อย่างไรก็ตาม โครงการคลองลัดคลองเชื่อม แม้จะเอื้อประโยชน์แก่ราษฎรอยู่บ้าง แต่โดยหลักใหญ่แล้ว รัฐดำเนินการโครงการเหล่านี้โดยมีจุดประสงค์เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพกิจกรรมของรัฐทางด้านเศรษฐกิจและการเมืองเป็นสำคัญ ส่วนประโยชน์ใดๆ ที่อาจตกแก่ราษฎร ไม่ว่าจะเป็นในแง่ความสะดวกใน

¹ เช่น พระราชพิธีรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีขอฝน พระราชพิธีสงน้ำ พระราชพิธีไถ่น้ำ พระราชพิธีจองเปรียงลดชุดลอยโคม เป็นต้น

² กฎหมายตราสามดวง เอ่ยถึงหน้าที่รัฐในการดูแลเรื่องการทำมาหากินของราษฎรแต่เพียง “วัดน้ำเข้านาขุดบึงบางคลองไขน้ำ”

การไปมาหาสู่กัน การขนส่งผลผลิต การค้าขายในท้องถิ่น การอยู่อาศัยหรือการเกษตรนั้นถือเป็นผลพลอยได้ มิได้มีน้ำหนักในเชิงนโยบายมากนัก

การอธิบายในบทก่อนบ่งชี้ว่า เมืองบางกอกในสมัยอยุธยา นั้นมิได้เติบโตขึ้นเพราะ ‘ปัจจัยภายใน’ อันสัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงเชิงสังคมประชากรของผู้คนในท้องถิ่นเป็นพื้นฐาน หากเป็นผลของ ‘ปัจจัยภายนอก’ และเกี่ยวข้องกับกิจกรรมระดับรัฐหรือระดับนานาชาติ รวมทั้งผลประโยชน์ของคนนอกเป็นหลัก ปฏิบัติ การของรัฐซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อสนองความต้องการของรัฐเอง เป็นมูลเหตุเบื้องต้นที่ขับส่งให้ บางกอกเจริญขึ้นเป็นชุมชนเมือง การสร้างเครือข่ายเส้นทางน้ำในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตอนล่างระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 21-24 ซึ่งยังผลให้ย่านบางกอกกลายเป็นท่าเลยุทธศาสตร์ของราชอาณาจักรนั้น เกิดขึ้นภายใต้ อำนาจเด็ดขาดของรัฐบาลที่กรุงศรีอยุธยาล้วนๆ นอกจากแรงงานคนและสัตว์ที่ต้องอุทิศให้กับการขุดสร้าง คลองตามระบบเกณฑ์แรงงานในยุคนั้นแล้ว ท้องถิ่นก็ไม่ได้ข้องเกี่ยวอื่นใดอีก หลักฐานเท่าที่ปรากฏในปัจจุบัน บ่งบอกว่า ชาวบ้านไม่ได้ร้องขอ เห็นชอบ หรือถูกกำหนดให้เป็นผู้รับประโยชน์โดยตรงจากโครงการขุดคลอง เหล่านี้ รัฐบาลอยุธยาดำเนินโครงการเหล่านี้แต่ลำพังโดยถือเอาผลประโยชน์ของราชสำนักเป็นที่ตั้ง การวางแผนเริ่มต้นจากส่วนกลาง และการจัดการขุดสร้างคลองต่างๆ ถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากขุนนางหรือหน่วยงานส่วนกลาง

โครงการขุดคลองลัดที่บางกอกและที่อื่นๆ ตามลำน้ำเจ้าพระยานั้น มีที่มาจากเหตุจูงใจทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ นับแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา การค้าระหว่างประเทศของสยามเจริญขึ้นเป็นลำดับ ราชสำนักมีรายได้มหาศาลจากการค้าขายกับพ่อค้าชาวต่างประเทศ ทั้งจากการผูกขาดสินค้าส่งออก อันได้แก่ของป่าหายาก และจากภาษีสินค้านำเข้าที่พ่อค้าชาวต่างประเทศขนมาขาย รายได้จากการนี้ถือเป็นรากฐานของความมั่งคั่งและอำนาจของรัฐ ด้วยเหตุที่สินค้าทั้งหลายต้องถูกลำเลียงขึ้นล่องผ่านแม่น้ำเจ้าพระยา อุปสรรคของการเดินเรือจากความคดเคี้ยวของลำน้ำ ซึ่งทำให้เรือแล่นได้ช้าและเสี่ยงต่ออุบัติเหตุ ย่อมส่งผลให้ราชสำนักสูญเสียโอกาสทางเศรษฐกิจอย่างใหญ่หลวง คลองลัดต่างๆ ช่วยลดเวลาการขนส่งลงไปได้อย่างมากมาย ทั้งยังช่วยลดความเสียหายอันอาจจะเกิดขึ้นกับเรือและสินค้าที่มีค่าที่บรรทุกมากับเรือไปได้มาก จึงเอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจอย่างมหาศาลแก่ราชสำนัก ส่วนโครงการคลองเชื่อมนั้น นอกจากจะเสริมกำลังทางเศรษฐกิจแล้ว ยังเสริมอำนาจการเมืองของราชสำนักอีกด้วย เครือข่ายคลองเชื่อมคือทางเชื่อมระหว่างราชธานีกับหัวเมืองทางตะวันตก ทางตะวันออก และทางใต้ที่ห่างไกล รัฐบาลอยุธยาใช้เป็นเส้นทางไปมาติดต่อราชการ ขนส่งไพร่พล ลำเลียงเสบียงและแรงงาน จึงยังประโยชน์ทางการเมืองให้กับรัฐเป็นอย่างมาก ทั้งในแง่การกระชับการควบคุมหัวเมือง การปกป้องราชอาณาจักร และการแผ่ขยายอำนาจ

การยกตั้งเมืองบางกอกขึ้นเป็นหัวเมืองในทำเนียบในพุทธศตวรรษที่ 21 มีขึ้นเพื่ออำนวยความสะดวกแก่การรวบรวมทรัพยากรของรัฐเป็นหลัก สุจิตต์ วงษ์เทศ ตั้งข้อสังเกตว่า การยกฐานะบางกอกขึ้นเป็นเมืองธนบุรีนั้นไม่น่าจะเป็นด้วยเหตุเพียงเพราะชุมชนเจริญขึ้นเท่านั้น แต่สิ่งที่ รัฐบาลอยุธยาถือว่าสำคัญยิ่งกว่าคือ เหตุผลทางด้านความมั่นคง เมื่ออย่างเข้า กลางพุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา สยามกับพม่าขัดแย้งกันทางเศรษฐกิจ การเมืองเพื่อช่วงชิงความเป็นใหญ่ในภูมิภาค สยามต้องเตรียมพร้อมทำสงครามตลอดเวลา การต่อต้านการรุกราน หรือการยกทัพโจมตีข้าศึกต้องอาศัยการระดมไพร่พลจำนวนมากในเวลาอันรวดเร็ว วิธีการหนึ่งที่มีประสิทธิภาพ คือการ “ยกฐานะบ้านขึ้นเป็นเมือง กับยกฐานะเมืองน้อยขึ้นเป็นเมืองใหญ่ เพื่อให้เจ้าเมืองรวบรวมไพร่บ้านพลเมืองเตรียมทำสงคราม”³ ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมีการยกฐานะชุมชนให้เป็นเมืองใหม่หลายเมืองในเวลาไล่เลี่ยกัน เช่น เมืองนครชัยศรี และสาครบุรี นอกจากนี้ การตั้งเมืองยังเป็นการจูงใจแสดงให้ข้าศึกเข้าใจว่าบริเวณที่ตั้งเมืองนั้นเป็นที่ที่มีประชากรหนาแน่น ซึ่งอาจส่งผลให้ข้าศึกขยายด ไม่กล้าเข้ามาโจมตี⁴

หลังจากที่สร้างป้อมบางกอกแล้วเส รัชในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 บางกอกก็ตกอยู่ในความดูแลของคนต่างชาติด้วยความที่ป้อมปราการเป็นเทคโนโลยีก้าวหน้าในสมัยนั้น รัฐบาลอยุธยาจึงแต่งตั้งให้ชาวต่างชาติเป็นผู้ดูแลป้อมและปกครองเมืองไปพร้อมๆ กัน เจ้าเมืองชาวต่างชาติเหล่านี้มีทั้งที่เป็นคนเชื้อฝรั่ง และคนเชื้อแขก ส่วนทหารประจำเมืองก็เป็นกองกำลังผสมระหว่างคนสยามกับคนตะวันตก ขณะที่ลาลูแบร์ตรวจเยี่ยมป้อมในปี พ.ศ. 2230 นายพลเดส์ฟาร์ช ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้บังคับบัญชากองทหารประจำป้อม เขาบรรยายว่า มีกองทหาร “...ถืออาวุธเรียงรายเป็น 2 แถวคอยต้อนรับ ทหารปอร์ตุเกสอยู่แถวหน้าปนอยู่กับทหารไทย จากนั้นจึงถึงกองทหารฝรั่งเศส ส่วนในป้อมเล็กสี่เหลี่ยมนั้นเต็มไปด้วยกองทหารไทยทั้งสิ้น...”⁵ บางกอกไม่เพียงมีคนต่างถิ่นดูแลเท่านั้น คนในเมืองส่วนใหญ่ก็ยังมิใช่เป็นคนท้องถิ่น ในตัวเมืองและตามริมน้ำรอบๆ เมือง เป็นที่อาศัยทำมาหากินของคนหลากหลายเชื้อชาติทั้ง จีน มอญ ลาว จาม ฝรั่ง แขกมุสลิม แขกอินเดีย แขกไทยบุรี

ในทางเศรษฐกิจ เมืองบางกอกมีความใกล้ชิดกับโลกภายนอกมากกว่าท้องถิ่นอันเป็นที่ตั้งของเมืองเสียอีก เมืองบางกอกถูกขับเคลื่อนด้วยกิจกรรมการค้าทางไกลมากกว่าการค้าในท้องถิ่น ธุรกิจในตัวเมืองเติบโตขึ้นจากการซื้อขายแลกเปลี่ยนของป่าหายากที่หาได้จากเขตป่าเขา เช่น หนังสัตว์ สมุนไพร ไม้ อัญมณี ไม้หอม และงาช้าง สินค้ามีค่าจากต่างประเทศ ทั้งจีน อินเดีย อาหรับ เปอร์เซีย และยุโรป เช่น แพรไหม อาวุธ

³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *กรุงเทพฯ มาจากไหน?* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548): 41.

⁴ ดวงจันทร์ อาภาวิชรุณณ์ เจริญเมือง, *รายงานการวิจัย เมืองในสังคมไทย: กำเนิด พัฒนาการ และแนวโน้ม* (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่: 2542): 169.

⁵ เดอ ลาลูแบร์ (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล), *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม* (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2548)

เครื่องเทศ ถ้วยชามกระเบื้อง และเครื่องประดับ และของจากทะเล เช่น กะปิ น้ำปลา ปูเค็ม ปลากระเทียม ปลา กะพง และปลาหู จากหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกและตะวันตกของอ่าวไทย โดยเฉพาะเพชรบุรี สินค้าเหล่านี้แทบทั้งหมด มิได้มีการบริโภคที่ บางกอก เพียงไหลเวียนผ่าน แล้วถูกส่งต่อไปยังสถานที่อื่นๆ ของป่ามีตลาดใหญ่อยู่ในจีน และตลาดที่ย่อมกว่าอยู่ในยุโรป สินค้ามีค่าจากต่างประเทศมักถูกส่งตรงไปยังราชสำนัก ส่วนอาหารทะเลถูกส่งไปขายตามตลาดใหญ่น้อยในพระนครศรีอยุธยา เมืองบางกอกเป็นศูนย์กลางสำคัญของเครือข่ายเมืองทำการค้าทางทะเลของราชอาณาจักร ลานีเยร์ เขียนไว้ว่า “ในประเทศสยาม มีท่าเรือที่เป็นท่าเลเหมาะและมั่นคงหลายแห่ง คือเมืองตะนาวศรี เมืองมะริด เมืองภูเก็ตอยู่ทางอ่าวเบงกอล ตรงกับที่ตั้งค้าขายของฝรั่งเศส ที่ฝั่งคอรอมันเดล เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองเพชรบุรี ก็อยู่ทางอ่าวสยาม และบางกอก ซึ่งเท่ากับเป็นลูกกุญแจของประเทศสยามฝ่ายใต้ ก็เป็นท่าเลอันสินค้าทั้งปวงต้องมารวมอยู่ทั้งสิ้น เพราะเหตุว่าบางกอกตั้งอยู่ใกล้กับปากน้ำเจ้าพระยา เป็นเมืองซึ่งอาจแข่งกับบาตาเวียได้”⁶ กิจกรรมของรัฐที่สำคัญที่สุดในเมืองคือธุรกรรมที่เกี่ยวข้องกับการตรวจตราเรือสินค้า การเก็บภาษี และการต้อนรับแขกเมือง

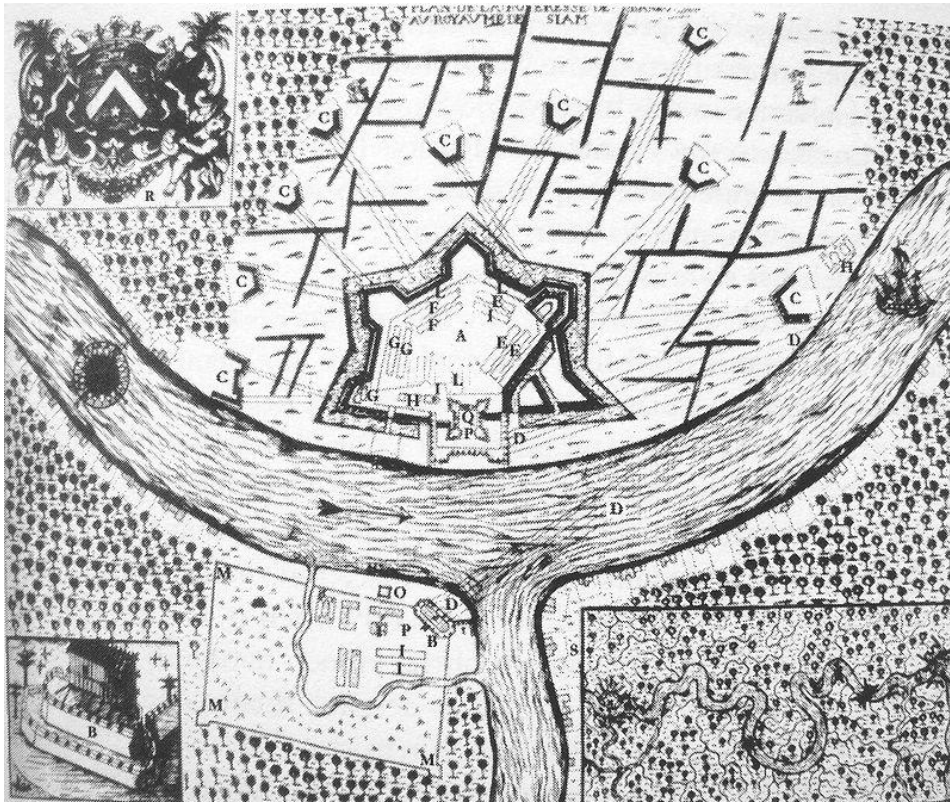
แม้จะมีสินค้าผ่านเข้าออกมากมาย แต่บางกอกก็หาใช่เมืองที่เลี้ยงตัวเองได้ พื้นที่โดยรอบตัวเมืองล้วนเป็นชนิดสวนผลไม้ ซึ่งมีใช้อาหารหลักของผู้คน แม้กุ้งหอยปูปลาในแม่น้ำลำคลองจะ ชุกชุม และพืชผักมีอยู่ดาษดื่น แต่บางกอกก็ไม่มีแหล่งปลูกข้าวใกล้เมือง พื้นที่ที่ถัดจากย่านเรือสวนส่วนใหญ่เป็นท้องทุ่งรกร้าง แหล่งปลูกข้าวตามธรรมชาติจะอยู่ห่างไกลออกไป ทางทิศเหนืออยู่แถบรอบๆ อยุธยา ทางทิศตะวันออกอยู่แถบทุ่งสามเสน ทุ่งบางกะปิ ส่วนทางทิศตะวันตกอยู่แถบทุ่งกระทุ่มแบน และหนองบัวทอง นครชัยศรี ความอึดคั่งที่นาใกล้ตัวเมืองดังกล่าว ทำให้ในภาวะวิกฤตอาหารตอนต้นพุทธศตวรรษที่ 24 สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้องมิรับสั่งให้บรรร่งสวนนอกกำแพงเมืองเป็นทะเลตม เพื่อให้ชาวบ้านได้ทำนา “ให้ชุดที่สวนเดิมเป็นที่ที่ถองนานอกคูเมืองทั้งสองฟากไว้ เรียกว่า ทะเลตม ไว้สำหรับจะได้ทำนาใกล้พระนคร...”⁷

ในทางกายภาพ บางกอกเป็นเมืองที่แปลกแยกจากสภาพแวดล้อมโดยรอบ นับแต่เริ่มก่อตัวเป็นชุมชนหนาแน่น แบบแผนการตั้งถิ่นฐานที่เมืองบางกอกก็แตกต่างไปจากภูมิโนเวดดั้งเดิมซึ่งเป็นเรือสวนที่เต็มไปด้วยไม้ยืนต้นแน่นขนัดอย่างชัดเจนแล้ว ภาพแผนผังซึ่งทำขึ้นโดยเดส์ วอเกนส์ ในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 แสดงให้เห็นว่า ตัวเมืองเป็นพื้นที่โล่งเตียนที่ถูกห้อมล้อมไว้ด้วยต้นไม้หนาทึบ ชุมชนซึ่งถูกขับเคลื่อนด้วยกิจกรรมการค้าไม่ต้องการชนิด สวนและระบบชีวิตในชนิดสวน แต่ต้องการตลาด ร้านค้า ท่าเรือ ถนนหนทาง ที่พักสำหรับคนจำนวนมาก และที่ทำการอื่นๆ ที่เป็นสถานที่ควบคุมหรือให้บริการแก่ผู้คน ฉะนั้น จึงไม่อาจหลีกเลี่ยง

⁶ Lucien Lanier, *Relations de la France et du Royaume de Siam de 1662 a 1703* (Oxford Oxford: University Press, 1883)

⁷ สมบัติ พลายน้อย, *เล่าเรื่องบางกอก* (กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา, 2518)

ที่ เรือกสวนเดิมจะต้องถูกถากถาง และแทนที่ด้วยสิ่งก่อสร้างสำหรับการทำธุรกิจและกิจกรรมต่อเนื่อง ซึ่งแทบไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกับพื้นที่เพาะปลูกและชุมชนที่อยู่ติดกัน

รูป 5.1 แผนผังป้อมบางกอก

ทำขึ้นโดยวอลแลนต์ เดส์เวเกนส์ นายทหารฝรั่งเศสผู้รักษาการป้อม ในปี พ.ศ. 2231

ที่มา: <http://salakohok.freeforums.org/2-t11-75.html>

การยกตั้งบางกอกขึ้นเป็นเมืองในทำเนียบ หัวเมืองใน ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 22 นำไปสู่การปิดล้อมพื้นที่แสดงอาณาเขตเมืองที่แน่นอนโดยการสร้างกำแพงเมือง และส่งผลให้พื้นที่ในเมืองกับพื้นที่นอกเมืองแบ่งแยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด การแบ่งแยกถูกขับเน้นยิ่งขึ้นในศตวรรษต่อมา เมื่อรัฐบาลอยุธยาแปลงโฉมบางกอกให้เป็นเมืองป้อมปราการแบบยุโรป เมืองบางกอกในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 กลายเป็นพื้นที่แปลกปลอมที่แตกต่างจากพื้นที่ภายนอกกำแพงเมืองอย่างสุดขีด เมืองบางกอกมีผังเมืองและอาคาร ที่ได้รับการออกแบบวางผังอย่างมีระเบียบแบบแผนตามหลักวิทยาการของยุโรป มีรูปแบบและลักษณะการใช้สอยแบบสถาปัตยกรรมยุโรป มีการก่อสร้าง โดยใช้เทคนิควิธีแบบยุโรป และมีอาคารขนาดใหญ่โตโดยเฉพาะป้อมปราการฝั่งตะวันออก ผิดสัดส่วนบ้านเรือนสิ่งก่อสร้างทั่วไปในท้องถิ่น ลาลูแบร์ตั้งข้อสังเกตว่า การสร้างอาคารใหญ่โตตรงพื้นที่ที่เป็นทะเลตมเป็นเรื่องยากลำบาก และออกจะผิดวิสัย เนื่องจากพื้นดินอ่อนนุ่มท้าน้ำหนักได้น้อย “พื้นที่ดินในป้อมนี้เป็นเลนเป็นโคลน ถูกแดดหน้าก็แห้งแข็งเหมือนจะเป็นดินแข็งไปทั้งหมด แต่ครั้นขุดลงไปลึก 6 ฟุตเท่านั้นก็

เป็นเลนเป็นตมไปหมด เมื่อเอาท่อนเหล็กยาวตั้ง 20-25 ฟุตแทงลงไป ก็ไม่พบดินแข็งเลย ซึ่งพื้นที่ดินเป็นเช่นนี้ ก็ต้องนับว่าเป็นพื้นที่เลวอย่างที่สุด”⁸

แม้จะเป็นที่ประจักษ์ว่าการเติบโตของชุมชนเมืองที่บางกอกเป็นผลสืบเนื่องของการกระทำของรัฐ แต่อันที่จริงแล้ว ชุมชนเมืองแห่งนี้ไม่ได้เกิดจากการตั้งใจของรัฐไม่ ในระยะแรกๆ รัฐบาลอยุธยาจะไม่ได้วางแผนหรือดำเนินการใดๆ กับย่านบางกอกนอกเหนือจากการชูดคลองลัด แต่ด้วยข้อได้เปรียบของทำเลที่ตั้งอันเกิดขึ้นโดยปริยายจากเครือข่ายทางน้ำที่รัฐสร้าง บางกอกได้เจริญขึ้นเป็นชุมทางที่สำคัญที่สุดของกลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างโดยธรรมชาติ ในที่สุด รัฐบาลอยุธยาก็รับรู้ถึงประโยชน์มหาศาลที่รัฐจะได้รับ จึงได้ผนวกรวมเอาบางกอกเข้าไว้เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างการบริหารจัดการเศรษฐกิจการเมืองของราชอาณาจักร หรืออีกนัยหนึ่ง บางกอกได้ถูกทำให้กลายเป็นกลไกอันทรงประสิทธิภาพในกระบวนการสร้างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและความมั่นคงทางการเมืองให้กับรัฐ

สิ่งเหล่านี้สะท้อนชัดในรูปแบบการตั้งถิ่นฐาน ที่บางกอก ซึ่งเปลี่ยนแปลงจากชุมชนชาวสวน ที่ห้อมล้อมด้วยเรือสวนผลไม้แน่นขนัด มาเป็นชุมชนพ่อค้าและนักเดินทาง ที่กระจุกตัวอยู่รอบๆ ชานน้ำที่ใช้พักจอดเรือ จากนั้น เมื่อรัฐเข้าค ควบคุมพื้นที่ใน พุทธศตวรรษที่ 21 บางกอกก็กลายเป็นป้อมค่ายที่มีคูกำแพงล้อมรอบสุดท้าย เมื่อความสำคัญต่อราชอาณาจักรในทางเศรษฐกิจการเมืองของบางกอกมีมากขึ้น รัฐก็สร้างเมืองเป็นป้อมปราการก่ออิฐใหญ่โต ลักษณะการเปลี่ยนแปลงการตั้งถิ่นฐานดังกล่าวบ่งชี้ว่า แบบแผนทางกายภาพของเมืองบางกอกก่อร่างขึ้นจากประโยชน์ใช้สอยและความจำเป็นเฉพาะหน้าเป็นสำคัญ ในระยะแรกของการตั้งถิ่นฐาน ชุมชนชาวสวนและชุมชนพ่อค้าเติบโตขึ้นอย่างเป็นอิสระตามการใช้สอยของผู้ตั้งถิ่นฐาน ครั้นเมื่อรัฐเข้ามาจัดการพื้นที่ เมืองก็ถูกจัดผังเพื่อสนองการใช้สอยของรัฐ ทั้งในแง่ การควบคุมเรือแล ะสินค้าจากทุกสารทิศ การควบคุมผู้คนและทรัพยากรในท้องถิ่น การต้อนรับอาคันตุกะจากต่างแดน ตลอดจนการป้องกันการรุกรานจากศัตรูทางทะเล

⁸ เดอ ลาลูแบร์ (สันต์ ท. โกมลบุตร แปล), *จดหมายเหตุลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม* (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, 2548)

5.2 ผังเมืองธนบุรี

ธนบุรีในฐานะศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักรมีลักษณะทางกายภาพ ทั้งการวางผังและองค์ประกอบของเมืองที่ผิดแผกไปจากแบบแผนการสร้างราชธานีสมัยอยุธยาอย่างสิ้นเชิง สภาพผังเมืองอันเรียบง่ายของเมืองธนบุรีในรัชสมัยพระเจ้าตากนั้นไม่อาจเปรียบได้กับความยิ่งใหญ่อลังการของพระนครศรีอยุธยา พระนครศรีอยุธยาเป็นมหาสถานที่มีความอาณาเขตกว้างขวาง เฉพาะเกาะเมืองซึ่งเป็นพื้นที่กระจุกตัวของประชากรมีเนื้อที่กว่า 1,800 ไร่ ขณะที่ธนบุรีเป็นเมืองขนาดเล็ก ตัวเมืองมีเนื้อที่เพียงประมาณ 300 ไร่เท่านั้น รูปแบบทางกายภาพของพระนครศรีอยุธยานั้นก่อร่างขึ้นภายใต้คติการปกครองของสยาม ซึ่งถือว่า ราชอาณาจักรคือจักรวาลมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ภายใต้อำนาจบารมีของพระมหากษัตริย์ ราชธานีอันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ คือศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ ต้นทางแห่งพระบรมโพธิสมภารที่แผ่ทั่วทั้งพระราชอาณาเขตด้วยเหตุนี้ ราชธานีจึงหาใช่เป็นเพียงเมืองปราการป้องกันข้าศึก หรือเมืองที่ใช้สอยได้ในเชิงการค้าหรือการปกครองเท่านั้น หากยังเป็นแหล่งสถิตแห่งความศักดิ์สิทธิ์สูงสุดของราชอาณาจักร แบบแผนทางกายภาพของราชธานีต้องแสดงออกถึงสถานะอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์สูงสุด ซึ่งจำลองจักรวาลมณฑลตามธรรมเนียมพุทธ-พราหมณ์อย่างครบถ้วน ตามคติดังกล่าว ราชธานีต้องมีแบบผัง สิ่งก่อสร้าง และองค์ประกอบต่างๆ ตามประเพณีที่มีความหมายทางพิธีกรรมและความเชื่อของยุคสมัย สิ่งเหล่านี้มีปรากฏพร้อมในพระนครศรีอยุธยา พระนครศรีอยุธยานั้นก่อรูปไปด้วยอาคารสถาน สิ่งปลูกสร้างและวัตรธรรมที่สื่อสัญลักษณ์คำบูชาพระศาสนาและระบอบราชาธิปไตย ไม่ว่าจะเป็นพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทราชมนเฑียร อารามหลวง ซึ่งเป็นที่รวมสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น สถูปเจดีย์ โบสถ์วิหาร และพระพุทธรูป ศาลเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ตลอดจนปูชนียสถานสำคัญอื่นๆ อาคารสถานและวัตรธรรมต่างๆ ล้วนมีองค์ประกอบและตำแหน่งหน้าที่ในผังบริเวณและผังเมืองตามแบบแผนราชประเพณีอันเป็นการเสริมเสริมมงคลแก่บ้านเมือง

สิ่งเหล่านี้กลับแทบไม่พบเจอเลยในธนบุรี ตลอดรัชสมัยของพระเจ้าตาก ไม่มีการสร้างสิ่งก่อสร้างใหญ่โตสง่างามเพื่อเป็นศูนย์กลางทางพิธีกรรมของการปกครอง และไม่มีการจัดวางผังพระนครให้ถูกต้องตามหลักการความเชื่อแต่อย่างใด พระราชวังของพระเจ้าตาก ไม่มีหมู่มหาปราสาทพระที่นั่ง สิ่งก่อสร้างสำคัญมีเพียง ท้องพระโรง และพระตำหนักเก๋งคู่ ซึ่งเป็นอาคารขนาดย่อม ท้องพระโรงเป็นทั้งสถานที่ว่าราชการ และศูนย์บัญชาการของพระเจ้าตาก น . ณ ปากน้ำ⁹ อธิบายลักษณะท้องพระโรงว่า เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนชั้นเดียวทรงไทยแบบตรีมุข หลังคาเครื่องไม้ ประดับด้วยข้อฟ้า ใบระกา หางหงส์ มุงด้วยกระเบื้องดินเผา ภายในตอน

⁹ น . ณ ปากน้ำ, “จิตรกรรมเล่าเรื่อง: สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระผู้กู้ชาติ ณ ท้องพระโรงกรุงธนบุรี ” ใน *เมืองโบราณ* (2536), อ้างจาก สุจิตต์ วงศ์เทศ, *กรุงเทพฯ มาจากไหน?* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548): 83.

หน้า ใช้เป็นโรงที่ประทับออกว่าราชการ ส่วนตอนหลังตั้งขวางกับตอนหน้า จึงเรียกว่าพระที่นั่งขวาง ใช้เป็นส่วนราชมณเฑียร พระตำหนักเก๋งคู่ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูนชั้นเดียว สองหลังตั้งคู่ขนานกัน หลังคาทรงจันทน์ มุงกระเบื้องเคลือบ ใช้เป็นที่บรรทมของพระเจ้าตาก น. ณ ปากน้ำ ตั้งข้อสังเกตว่า “ที่ประทับ... ของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีนี้ ไม่ได้มีความใหญ่โตโอ้อ่าเหมือนพระราชวังแห่งอื่นๆ แต่กลับเป็นเพียงท้องพระโรงซึ่งมีรูปแบบการก่อสร้างอย่างธรรมดา ซ่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ เป็นเพียงไม้แกะสลักเท่านั้น”¹⁰ พระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทนุมาศ เรียกสถานที่ประทับของพระเจ้าตากว่า ‘พระตำหนัก’ มิได้เรียกว่า ‘ปราสาท’ ดังธรรมเนียมเดิมตั้งแต่สมัยอยุธยาที่ใช้เรียกที่ประทับของพระมหากษัตริย์สยาม นอกจากนี้ แม้จะมีการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามหลายแห่ง แต่ก็มิได้มีการยกย่องวัดใดให้เป็นวัดมหาธาตุศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์ของพระนครซึ่งเปรียบได้ดั่งเขาพระสุเมรุ

ดังที่ได้อภิปรายเบื้องต้นไว้ในบทก่อน ธนบุรีจะเป็นเมืองที่ก่อร่างขึ้นจากความจำเป็นเฉพาะหน้า พระเจ้าตากบูรณะเมืองธนบุรีขึ้นในภาวะคับขัน เมื่อตอนที่พระองค์ทรงเสด็จมาถึงธนบุรีหลังจากตีกรุงศรีอยุธยาได้แล้วนั้น ตัวเมืองมีสภาพทรุดโทรม รุงรังด้วยต้นไม้ใหญ่น้อย และร้างไร้ผู้คน ชาวเมืองต่างพากันอพยพหลบภัยไปที่อื่น ปล่อยให้บ้านช่องและเรือกสวนไร่นารกร้างเป็นส่วนใหญ่ ด้วยข้อจำกัดทางด้านกำลังคนและทรัพยากร การฟื้นฟูเมืองไม่อาจทำได้ในคราวเดียว หากต้องค่อยๆ ดำเนินการไปตามแต่เหตุการณ์ ในปีเริ่มต้นรัชกาล เมื่อผู้คนทยอยกลับเข้ามาอยู่อาศัยภายในตัวเมืองจนแออัด พระเจ้าตาก ทรงโปรดฯ ให้ขยายขอบเขตเมืองให้กว้างขวางขึ้น โดยสร้างแนวป้องกันข้าศึกด้วยการขุดคูน้ำ มูลดินขึ้นเป็นเชิงเทิน แล้ว “ทำค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้น เป็นที่มั่นไว้พลางก่อน”¹¹ กำแพงเมืองธนบุรีมีสภาพชั่วคราวเช่นนี้อยู่นานกว่า 5 ปี ก่อนที่จะได้มีการก่ออิฐเป็นกำแพงอย่างแน่นหนา อิฐที่ใช้ก่อกำแพงนั้นมีได้เป็นของใหม่ แต่เป็นอิฐที่รื้อมาจากกำแพงเก่าหลายแห่ง เช่น กำแพงเมืองพระประแดง กำแพงค่ายโพธิ์สามต้น และกำแพงค่ายพม่าที่สี่กุก บางไพร¹²

¹⁰ อ้างจาก สุจิตต์ วงศ์เทศ, *กรุงเทพฯ มาจากไหน?* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2548): 84.

¹¹ อ้างจาก เรื่องเดียวกัน, 80.

¹² เน้นน้อย ศักดิ์ศรี และคนอื่นๆ, *องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534): 13

รูป 5.2 ท้องพระโรงในพระราชวังของพระเจ้าตาก
ที่มา: <http://www.klongdigital.com/board/4192.html>

รูป 5.3 พระตำหนักแก่งคูในพระราชวังของพระเจ้าตาก
ที่มา: <http://www.wangdermpalace.com/>

ในสถานการณ์ที่ศึกสงครามเกิดขึ้นมิได้ขาด พระเจ้าตากทรงสร้างเมืองธนบุรีโดยมุ่งเน้นการป้องกันตนเองเป็นหลัก แม้จะมีงานก่อสร้างในเมืองจะเกี่ยวข้องกับบูรณะวัดวาอารามหลายแห่ง แต่งานก่อสร้างส่วนใหญ่ก็ยังหนีไม่พ้นการสร้างสิ่งก่อสร้างที่เกี่ยวข้องกับการตั้งรับการโจมตีของข้าศึก ไม่ว่าจะเป็น คูคลอง กำแพง หรือป้อมปราการอยู่ดี พระราชวังของพระเจ้าตากนั้นอาจเรียกได้ว่าเป็นปราการในตัวเอง เดิมทีบริเวณที่ตั้งพระราชวังเป็นจวนเจ้าเมืองธนบุรีมาก่อน หากพิจารณาจากผังเมืองบางกอกที่เขียนขึ้นโดยชาวตะวันตกในพุทธศตวรรษที่ 22 จะพบว่าป้อมบางกอกกับจวนเจ้าเมืองธนบุรีนั้นเป็นองค์ประกอบในผังเดียวกัน หรืออีกนัยหนึ่งคือ ทั้งสองส่วนถูกออกแบบเป็นชุดอาคารเดียวกัน การออกแบบดังกล่าวมีนัยสำคัญ เนื่องจาก ในสมัยอยุธยา เจ้าเมืองธนบุรีทุกคนต่างดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการป้อมบางกอกไปพร้อมๆ กันด้วยเสมอ การที่พระเจ้าตากเลือกเอาจวนเจ้าเมืองธนบุรีเป็นที่ตั้งพระราชวังจึงเท่ากับการตั้งศูนย์บัญชาการของพระองค์อยู่ในอาณาบริเวณซึ่งมีศักยภาพสูงในการป้องกันตัวเอง แม้บริเวณดังกล่าว จะผิดลักษณะตามคติโบราณ เนื่องจากถูกกระหนาบด้วยวัด 2 วัดจึงถือว่าเป็นที่ ‘อุปจาร’ แต่พระเจ้าตากก็ทรงมองข้ามความเชื่อนี้ และถือเอาความจำเป็นด้านความมั่นคงเป็นพื้นฐานในการพิจารณาตั้งพระราชวัง ในแง่นี้ ความจำเป็นเฉพาะหน้าจึงเป็นเงื่อนไขกำหนดแบบแผนทางกายภาพของเมือง เป็นที่น่าสังเกตว่า ในสมัยธนบุรี แม้ความจำเป็นทางด้านความมั่นคงจะได้รับความสำคัญสูงสุด แต่หากความจำเป็นดังกล่าวมิได้เป็นเรื่องเร่งรัดเฉพาะหน้า ก็มักไม่ได้มีการดำเนินการใดๆ เพื่อสนองความจำเป็นดังกล่าว สภาพเมืองนอกแตกของธนบุรีนั้น เป็นข้อด้อยเชิงยุทธศาสตร์ที่รับรู้กันอยู่ แต่ตลอดรัชสมัยพระเจ้าตาก กลับไม่มีหลักฐานว่า ได้มีการดำเนินการหรือความพยายามใดๆ ที่จะแก้ไขจุดอ่อนนี้เลย การที่ธนบุรีไม่เคยเผชิญศึกประชิดเมือง ซึ่งจะตอกย้ำข้อด้อยของเมืองนอกแตกในการตั้งรับข้าศึก อาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พระเจ้าตากขาดแรงจูงใจในการหาทางออกให้กับปัญหานี้

คำอธิบายทั่วไปว่าด้วยเหตุที่พระเจ้าตากมิได้สร้างธนบุรีให้สมฐานะราชธานีของราชอาณาจักรถูกเสนอเป็น 2 ทาง ทางแรกชี้ไปที่ภาวะศึกสงครามซึ่งมีอยู่ชุกตลอดรัชสมัยพระเจ้าตาก กระทั่งรัฐไม่มีทั้งเวลาและกำลังคนเพียงพอที่จะปลูกสร้าง และตกแต่งปราสาทราชวังให้ใหญ่โตงดงามได้ คำอธิบายดังกล่าวนี้บ่งชี้ว่ามีคำมูลน่าเชื่อถือ แทบจะตลอดรัชสมัย พระเจ้าตากทรงตรากตรำกิจการงานเมือง ทรงเป็นแม่ทัพออกศึกป้องกันประเทศ และปราบปรามกลุ่มการเมืองที่ตั้งตนเป็นอิสระ ขณะเดียวกัน ก็ยังทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองควบคู่ไปอีกด้วย อย่างไรก็ตาม คำอธิบายนี้ย่อมหาข้อโต้แย้งได้ หากนำสถานการณ์ช่วงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์มาพิจารณาเปรียบเทียบ ในระหว่าง 5 ปีแรกของการสร้างกรุงเทพมหานครเป็นราชธานีถาวร สยามต้องเผชิญการรุกรานจากพม่าอย่างใหญ่หลวง หากเกิดเหตุเพลิงพล้ำอันใด ราชอาณาจักรก็อาจถึงขั้นแตกสลายไปได้อีกครั้ง การศึกสงครามในครานั้นต้องการกำลังคนและความทุ่มเทไม่น้อยไปกว่าเมื่อครั้งที่เกิดในสมัยธนบุรี แต่

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง ราชวงศ์จักรีได้สร้างพระนครใหม่ ที่ประกอบไปด้วยปราสาทราชมนเฑียรอันหรูหรา โอ่อ่าขึ้นมาได้ เทียบเคียงกับพระราชวังหลวงแห่งกรุงศรีอยุธยา

สำหรับคำอธิบายอีกทางหนึ่งซึ่งมีความเป็นไปได้มากกว่าคือ พระเจ้าตากหาได้มีพระราชประสงค์ที่จะสร้างธนบุรีเป็นนครหลวงถาวรแห่งราชอาณาจักรใหม่ไม่ การเป็นเมืองศูนย์กลางแห่งอำนาจของราชอาณาจักรมิได้หมายความว่า เมืองธนบุรีจะได้รับการสถาปนาให้มีฐานะเป็นราชธานีอันศักดิ์สิทธิ์เทียบเท่าและทดแทนพระนครศรีอยุธยา ในบรรดาหลักฐานต่างๆ ที่ รวบรวมได้ ไม่ปรากฏว่ามีหลักฐานใดที่ระบุแน่ชัดว่า พระเจ้าตากได้ทรงย้ายราชธานีลงมายังเมืองธนบุรี หรือยืนยันว่า ทรงมีพระราชดำริในการยกเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีที่ถาวรเลย หลักฐานส่วนใหญ่กลับบ่งชี้ไปในทางที่ว่า เมืองธนบุรีมิได้ถูกฟื้นฟูขึ้นเพื่อเป็นเมืองหลวงแห่งใหม่ของราชอาณาจักรแต่อย่างใด มีการสันนิษฐานกันว่า ด้วยข้อจำกัดต่างๆ ของเมืองธนบุรี พระเจ้าตากน่าจะทรงมีแผนยกตั้งราชธานี ณ สถานที่แห่งอื่น เมื่อใดก็ตามที่ระบอบของพระองค์มีความพร้อม หากเป็นดังนั้น ทางเลือกทางหนึ่งของพระเจ้าตากคือ การฟื้นฟูบูรณะกรุงเก่า ขึ้นอีกครั้ง พระนครศรีอยุธยาเป็นทั้งพื้นที่ยุทธศาสตร์และสัญลักษณ์อันศักดิ์สิทธิ์ของสยาม และดำรงความเป็นศูนย์กลางตามประเพณีมาเนิ่นนานหลายศตวรรษ ดังนั้นการที่พระเจ้าตากจะหวนไปใช้กรุงเก่าเป็นนครหลวง จึงน่าจะเป็นการส่งเสริมพระราชอำนาจ และทำให้ฐานะพระมหากษัตริย์ของพระองค์ได้รับการยอมรับมากขึ้น อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่ปรากฏในชั้นหลัง มิได้บ่งชี้ว่าพระเจ้าตากทรงเตรียมการใดๆ ที่จะฟื้นฟูพระนครศรีอยุธยาขึ้นมาอีก พระองค์มิได้ทรงโปรดให้รักษาสังก่อสร้างที่ยังหลงเหลืออยู่ ซ้ำยังทรงส่งเสริมให้มีการขุดค้นสมบัติที่ฝังซ่อน นพมาไว้อันมีผลในการเร่งทำลายถาวรวัตถุในกรุงเก่ายิ่งขึ้น ด้วยสถานการณ์ผิดเคืองทางเศรษฐกิจอย่างสาหัสในขณะนั้น ทรัพย์สินสมบัติที่ขุดค้นได้มีผลอย่างมากในการพยุงฐานะทางเศรษฐกิจของรัฐ

ทางเลือกอีกทางหนึ่งก็คือ การสร้างพระนครขึ้นใหม่ทางปากตะวันออกของเมืองธนบุรี ทางเลือกนี้มีเค้าความเป็นจริงอยู่ไม่น้อย หลักฐานครั้งสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ระบุว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ราชวงศ์ใหม่ ในปี พ.ศ. 2325 พระองค์ทรงโปรดให้มีการสร้างพระนครใหม่ทันที “ธรรมเนียมการสร้างนครหลวงราชธานี ซึ่งจะทำโดยปัจจุบันทันทีไม่ตรวจตราภูมิลำเนาให้รู้แน่ชัดและไม่คิดประมาณการทั้งกำลังซึ่งจะสร้างให้ตลอดก่อนนั้น ไขว่ฝอยที่จะเป็นได้”¹³ ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่า เรื่องการย้ายพระนครมาสร้างข้างปากตะวันออกน่าจะได้เคยเป็นประเด็นหารือกันในรัฐบาลของพระเจ้าตาก และถึงกับได้มีการวางแผนที่กันเสร็จสรรพแล้ว อย่างไรก็ตาม แผนการย้ายพระนคร หากมีอยู่จริง ก็มิได้มีการ

¹³ อ้างจาก ศรีศักร วัลลิโภดม และ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *กรุงเทพฯ มาจากไหน?* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2548): 36.

นำไปปฏิบัติ จนสิ้นรัชสมัยพระเจ้าตาก ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะศึกสงครามที่ติดพันตลอดรัชกาล หรือ อาจเป็นไปได้ว่า พระเจ้าตากเองมิได้ทรงเห็นชอบด้วยกับแผนการนี้แต่อย่างใด

คำอธิบายทั้งสองทางข้างต้นตีกรอบการพิจารณาอยู่ในประเด็นซึ่งเกี่ยวข้องกับเมืองโดยตรง แต่หากขยายการพิจารณาให้ครอบคลุมบริบทสังคมการเมืองที่กว้างกว่า ก็พบว่า ‘การเมืองแบบชุมชน’ อาจเสนอคำอธิบายทางเลือกอีกทางให้กับปัญหานี้ได้ จากที่อภิปรายก่อนหน้านี้นี้ การเมืองแบบชุมชนในสมัยธนบุรีจำเป็นอย่างมากต่อความอยู่รอดของระบอบของพระเจ้าตาก ในขณะที่ การปกครองแบบประเพณีบนทอนสถานะอำนาจของพระองค์ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงมีความเป็นไปได้ที่ พระเจ้าตากจะจงใจละทิ้งธรรมเนียมปฏิบัติดั้งเดิมทั้งหลายทั้งปวงที่พระมหากษัตริย์สยามเคยถือสืบมาตั้งแต่สมัยอยุธยา พระองค์ทรงยอมรับจารีตการปกครองเพียงในรูปแบบเท่านั้น ทว่าในทางปฏิบัติ กลับไม่มีพระราชประสงค์จะดำเนินตามสิ่งเหล่านี้แต่อย่างใด หากมองอย่างสุดซึ้งก็คือ พระเจ้าตากต้องการตัดขาดจากกรุงศรีอยุธยา การตัดขาดดังกล่าว มิได้ปรากฏแต่เฉพาะลักษณะการเมืองการปกครองราชอาณาจักรเท่านั้น หากยังแสดงออกในทางกายภาพ ผ่านแบบแผนการวางผังเมืองธนบุรีและสถาปัตยกรรมอันเป็นองค์ประกอบของผัง การไม่ยกย่องให้วัดใดวัดหนึ่งในธนบุรีเป็นศูนย์กลางเมืองเช่นวัดพระศรีมหาธาตุในพระนครศรีอยุธยา มองได้ว่าเป็นการไม่ยอมรับคติเชิงพื้นที่แบบประเพณี ซึ่งกะเกณฑ์ให้พระนครต้องมีรูปแบบเปรียบประหนึ่งจักรวาลมณฑลจำลอง การสร้างพระราชวังขนาดเล็กที่เรียบง่ายปราศจากปราสาทราชมณเฑียร มองได้ว่าเป็นการไม่ยอมรับสถานะอันสูงส่งของผู้ปกครองสูงสุดตามแบบลัทธิเทวราชา ซึ่งยึดถือกันมาในสมัยอยุธยา การไม่มีพระราชวังหน้าของมหาอุปราชสื่อถึงการไม่ยอมรับระบบการสืบสันตติวงศ์แบบอยุธยา สิ่งนี้สอดคล้องกับการแสดงบทบาทของพระเจ้าตากในฐานะ ‘บุคคล’ ผู้ใกล้ชิดและร่วมทุกข์ร่วมสุขกับข้าราชการบริพารและประชาชน ซึ่งแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากบทบาทของพระมหากษัตริย์ในลักษณะสถาบัน ผู้ห่างไกลประชาชน และต้องดำเนินพระราชจริยวัตรตามกฎหมายแห่งราชสำนัก อีกนัยหนึ่ง พระเจ้าตากยังทรงแสดงพระองค์เป็นหัวหน้าชุมชนใหญ่ ซึ่งมีชุมชนย่อยใหญ่มากมายมาสมาวมไว้กักดี พระองค์ทรงใช้อำนาจบาตรมีส่วนพระองค์ในการปกครองโดยลำพัง มิต้องอาศัยเครื่องเคราเสริมสถานะอำนาจ อันได้แก่แบบแผนเมือง และสถาปัตยกรรมอันโอ้อ่าอลังการคองค้ำชู

สรุปท้ายบท

เมืองบางกอกมิได้เป็นชุมชนที่เติบโตขึ้นจากการขยายตัวของหมู่บ้าน เนื่องจากเงื่อนไขปัจจัยภายในท้องถิ่นเอง หากเจริญขึ้นจากแรงผลักดันภายนอก ซึ่งเกี่ยวข้องกับกิจกรรมระดับรัฐและระดับนานาชาติเป็นหลัก การขุดคลองลัดบางกอกในพุทธศตวรรษที่ 21 ตามมาด้วยการสร้างเครือข่ายคลองลัด-คลองเชื่อมในลุ่มน้ำเจ้าพระยา ตอนล่างระหว่างพุทธศตวรรษที่ 21-23 ซึ่งส่งผลให้ย่านบางกอกกลายเป็นชุมทางจอดพักเรือ กระตุ้นให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการก่อตัวของชุมชนเมืองในพื้นที่ การยกตั้งบางกอกเป็นหัวเมืองในทำเนียบหัวเมืองของราชอาณาจักรใน ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 22 ไม่เพียงทำให้บางกอกมีฐานะเป็นเมืองอย่างเป็นทางการเท่านั้น แต่ยังเปลี่ยนโฉมหน้าเมืองจากการเป็นชุมชนหนาแน่นที่ขยายตัวตามยถากรรม ไปเป็นเมืองป้อมค่ายที่มีกำแพงและคูเมืองล้อม และมีจวนเจ้าเมืองเป็นศูนย์ปกครอง การสร้างป้อมปรา การบางกอกใน ต้นพุทธศตวรรษที่ 23 เปลี่ยนบางกอกให้มีสภาพเป็นเมืองที่มีแบบผังชัดเจน

พัฒนาการของชุมชนเมืองบางกอกกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองของรัฐอยุธยาเป็นสิ่งที่ไปด้วยกัน การขุดคลองลัดบางกอกซึ่งเป็นตัวแปรเริ่มต้นของการเติบโตของชุมชนเมืองบางกอกมีวัตถุประสงค์หลักๆ เพื่อเอื้ออำนวยการค้าสำเภาระหว่างประเทศ กระชับการควบคุมดินแดนห่างไกล และเปิดทางสะดวกให้แก่การขนถ่ายทรัพยากรจากหัวเมืองเข้าสู่เมืองหลวง ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการนี้ส่วนใหญ่ตกอยู่กับราชสำนักและกลุ่มชนชั้นสูงในสังคม การยกตั้งเมืองบางกอกเป็นเมืองท่า หนาด่าน และการสร้างป้อมบางกอกคือมาตรการในการเข้าควบคุมการเคลื่อนย้ายทรัพยากรที่ไหลเวียนภายในและเข้าออกราชอาณาจักรอย่างเบ็ดเสร็จ และเสริมสร้างความมั่นคงทางยุทธศาสตร์ของรัฐ เช่นเดียวกับการขุดคลองลัด การกระทำของรัฐทั้งสองถูกดำเนินการโดยถือประโยชน์ทางเศ รษฐกิจการเมืองแห่งรัฐเป็นสำคัญ ประโยชน์ใดๆ ที่อาจตกแก่ท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นในแง่การค้า การคมนาคม หรือการเกษตรนั้นถือเป็นผลพลอยได้ทั้งสิ้น

การก่อร่างชุมชนเมืองโดยอาศัยแรงผลักดันจากภายนอกเป็นพื้นฐาน มีส่วนทำให้เมืองบางกอกมีลักษณะที่แปลกแยกไปจากพื้นที่โดยรอบ เป็นอย่างมากทั้งในเชิงสังคม และในเชิงกายภาพ ในทางการปกครอง ด้วยความที่เป็นทั้งด่านขนอนเก็บภาษี สถานที่รับรองอาคันตุกะต่างแดน และปราการระวังภัยทางน้ำจากการโจมตีของข้าศึก บางกอกจึงมีความใกล้ชิดกับกรุงศรีอยุธยามากกว่าท้องถิ่นอันเป็นที่ตั้งของตัวเมือง เจ้าเมืองบางกอกทุกคนหาได้เป็นคนที่มิรักเหง้าในท้องถิ่นดังเช่นเจ้าเมืองของหัวเมืองอื่นๆ เป็นจำนวนมากในราชอาณาจักร หากเป็นคนที่ส่วนกลางส่งมาปกครองโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หลังการสร้างป้อมปราการ เจ้าเมืองทุกคนเป็นชาวต่างชาติ ในทางเศรษฐกิจ ด้วยความที่เป็นศูนย์กลางสำคัญของเครือข่ายเมืองทำการค้า

ทางทะเลของราชอาณาจักร บางกอกจึงผูกพันกับการค้าทางไกลมากกว่าการค้าในท้องถิ่น ในทางกายภาพ ด้วยความเป็นเมืองป้อมปราการและเป็นแหล่งชุมชนหนาแน่น บางกอกจึงเป็นเมืองที่แปลกแยกจากสภาพแวดล้อมโดยรอบซึ่งมีสภาพเป็นเรือกสวนและชุมชนชนบทอย่างสุดซึ้ง

แบบผังเมืองบางกอกพัฒนาขึ้นจากความจำเป็นเชิงประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก แทบไม่มีร่องรอยใดๆ ที่บ่งชี้ถึงความเกี่ยวโยงของแบบผังกับระบบความเชื่อทางศาสนา ไม่ว่าจะเป็นคติพุทธพราหมณ์ หรือไสย แม้จะมีวัดตั้งอยู่ในพื้นที่หลายวัด เช่น วัดแจ้งและวัดท้ายตลาด แต่ก็มิได้มีหลักฐานใดบ่งบอกว่าวัดเหล่านี้เป็นองค์ประกอบของแบบผังเมือง นอกเหนือไปจากบทบาทการเป็นศูนย์กลางของชุมชนท้องถิ่น แบบผังเมืองบางกอกในต้นพุทธศตวรรษที่ 23 มีองค์ประกอบสำคัญได้แก่ป้อมปราการแบบยุโรป กำแพงคูเมือง และจวนเจ้าเมือง ซึ่งเป็นองค์ประกอบเพื่อสนองการใช้สอยเท่านั้น มิได้มีองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งสื่อแสดงถึงความเชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งแต่ประการใด

การอธิบายข้างต้นนำไปสู่ข้อสรุป 3 ประการ ประการแรก นับแต่เริ่มก่อตั้งเป็นชุมชนเมือง แบบผังเมืองบางกอกพัฒนาขึ้นจากเงื่อนไขของการใช้สอยล้วนๆ มิได้เกี่ยวโยงกับความเชื่อทางศาสนา ประการที่สอง เมืองบางกอกผูกพันกับโลกภายนอก มากกว่าท้องถิ่น ปัจจัยภายนอกอันได้แก่ อำนาจอธิปไตยและการค้าระหว่างประเทศ ทั้งกำหนดแบบแผนทางกายภาพของเมือง หล่อเลี้ยงการเติบโตของเมือง และควบคุมกิจกรรมทางเศรษฐกิจและการเมืองของเมือง ประการที่สาม เมืองบางกอกมีความแปลกแยกจากท้องถิ่นและสิ่งแวดล้อมของย่านที่ตั้งของเมือง

หลังกรุงศรีอยุธยาแตกในปีเดือนเมษายน พ.ศ. 2310 บางกอกกลายเป็นเมืองร้าง กระทั่ง 9 เดือนให้หลัง พระเจ้าตากทรงโปรดฯ ให้ฟื้นฟูเมือง และสถาปนาบางกอกเป็น ‘กรุงธนบุรี’ ศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักรใหม่ แบบผังกรุงธนบุรีถูกสร้างขึ้นโดยอิงกับโครงสร้างทางกายภาพเดิมของเมืองบางกอกเป็นส่วนใหญ่ ศูนย์กลางเมืองยังคงอยู่บริเวณปากคลองบางกอกใหญ่ อันเป็นที่ตั้งของป้อมบางกอก วัดแจ้ง และวัดท้ายตลาด พระราชวังพระเจ้าตากถูกสร้างขึ้น ณ บริเวณนี้ ตรงที่ที่เคยเป็นจวนเจ้าเมืองบางกอกมาก่อน พระเจ้าตากทรงโปรดฯ ให้ขยายเมืองออกไปโดยขุดคูเมืองใหม่และตั้งกำแพงขนานกันไป ทั้งสองฟากของแม่น้ำเจ้าพระยา มีการบูรณะวัดวาอารามเก่าแก่ที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาในเขตกำแพงเมืองธนบุรีใหม่ ทั้งยังมีการสร้างวัง เรือนขุนนาง และอาคารสำหรับใช้ในราชการอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อบ้านเมืองเริ่มมีเสถียรภาพ ผู้คนก็ค่อยอพยพเข้ามาอาศัยในเมือง การเกณฑ์ไพร่จากหัวเมือง และการกวาดต้อนเชลยศึก ยิ่งเพิ่มจำนวนคนในเมืองธนบุรีเป็นลำดับ ไม่นานนัก ธนบุรีก็มีสภาพเป็นเมืองโดยสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม เมืองธนบุรี ในฐานะศูนย์กลางการปกครองของราชอาณาจักร กลับมิได้มีลักษณะทางกายภาพต้องตามแบบแผนประเพณีการสร้าง

ราชธานีตามคติการปกครองโบราณ ดังที่ปรากฏแบบอย่างในเมืองราชธานีต่างๆ ของรัฐในสยาม ไม่มีการสร้างศูนย์กลางทางศาสนาอันศักดิ์สิทธิ์ของพระนคร อย่างวัดพระศรีมหาธาตุ หรือย่านศาสนสถานอื่นๆ ในกรุงศรีอยุธยา ไม่มีการสร้างปราสาท ราชมณเฑียรในพระราชวัง ไม่มีการสร้างหมู่วังเจ้านาย ตามแบบแผนที่ปรากฏในพระนครศรีอยุธยา เช่น ระบบวังหน้า-วังหลวง-วังหลัง หรือระบบวังบริวารล้อมวังหลวง

การอธิบายในบทนี้นำไปสู่ข้อสรุปว่า ด้วยแบบผังเมืองธนบุรี 2 ประการ ประการแรก แบบผังเมืองธนบุรี รวมถึงสิ่งก่อสร้างทั้งหลายทั้งปวงในตัวเมือง เกิดขึ้นจากความจำเป็นเฉพาะหน้าเป็นหลัก ไม่มีแผนการที่จะสร้างเมืองให้มีรูปแบบต้องตามคติความเชื่อทางการปกครองและทางศาสนาสมฐานะความเป็นราชธานี เท่ากับว่า ลักษณะทางกายภาพของเมืองธนบุรี เป็นผลจากเงื่อนไขของการใช้สอยล้วนๆ เช่นเดียวกับเมืองบางกอก ประการที่สอง ลักษณะทางกายภาพของเมืองธนบุรี สอดคล้องกับสภาพการเมืองแบบชุมนุม ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของระบอบพระเจ้าตาก พระเจ้าตากจงใจละทิ้งธรรมเนียมปฏิบัติดั้งเดิมทั้งหลาย ทั้งปวงที่พระมหากษัตริย์สยามเคยถือสืบมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ทั้งนี้เพราะธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิม ซึ่งเกี่ยวข้องกับการสืบสายโลหิต และตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม บั่นทอนสถานะอำนาจของพระองค์ อาจมองได้ว่า ลักษณะทางกายภาพของเมืองธนบุรี สะท้อนภาพอุดมการณ์รัฐแบบใหม่ ซึ่ง ไม่อ้างอิงของเก่า เป็นอุดมการณ์ที่มุ่งสลายสถาบันเดิม พร้อมกับเชิดชูตัวผู้นำขึ้นแทนที่ ขณะเดียวกันก็ลดช่องว่างทางชนชั้นในสังคม ด้วยการลดความสูงส่งของชนชั้นสูงลงมาใกล้ชิดกับชนชั้นล่างมากขึ้น

ในแง่การก่อร่างทางกายภาพของเมือง เมืองบางกอกและเมืองธนบุรีเหมือนกัน ในแง่ที่ว่า เมืองทั้งสองต่างสร้างขึ้นเพื่อสนองประโยชน์ใช้สอยเป็นหลัก โดยแทบไม่มีส่วนใดเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อทางศาสนาเลย

การย้ายศูนย์กลางการปกครองจากพระนครอยุธยามายังบางกอก เท่ากับการรวมเอาเมืองท่าหน้าด่านและเมืองหลวงเข้าด้วยกัน นับแต่ ต้นพุทธ ศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา ธนบุรีดำรงบทบาทเป็นทั้งศูนย์กลางการปกครองและศูนย์กลางทางเศรษฐกิจไปพร้อมๆ กัน โดยไม่มีเมืองท่าลำดัดบริวารเหมือนอย่างที่บ้านบางกอกเคยทำหน้าที่นี้สำหรับกรุงศรีอยุธยา แม้จะมองได้ว่า พระปะแดงอาจทำหน้าที่เมืองท่าหน้าด่านให้กับธนบุรี แต่ความสำคัญของพระปะแดงก็ไม่อาจเทียบได้กับที่บ้านบางกอกมีต่อกรุงศรีอยุธยา ตามบันทึกของชาวต่างประเทศ กระทั่งล่วงเข้าปลายสมัยรัชกาลที่ 3 พระปะแดงยังคงเป็นเพียงเมืองเล็กๆ ที่ชาวเรืออาศัยแวะพักระหว่างร่องขึ้นไปยังธนบุรี หาได้เป็นชุมทางเรืออย่างที่บ้านบางกอกเป็นไม่ ที่เป็นเช่นนี้ น่าจะเนื่อง มาจากการที่ตำแหน่งของเมืองธนบุรีมิได้ห่างไกลจากปากแม่น้ำเจ้าพระยานัก จึงไม่จำเป็นต้องมีแหล่งพักเรือแหล่งใหญ่ระหว่างทาง นอกจากนี้ ตำแหน่งเมืองพระปะแดงอยู่ใกล้ก็เพียงแพรงแยกคลองสำโรงที่เป็นทางออกไปยังหัวเมืองตะวันออกเท่านั้น แต่บางกอกเป็นต้นทางของทั้งแพรง แยกคลองสำโรง และแพรงแยกคลองด่านซึ่งเป็นทางออกไปสู่หัว

เมืองตะวันตก ดังนั้น ด้วยทำเลที่เป็นจุดเชื่อมต่อของภาคตะวันออกและภาคตะวันตก เป็นธรรมดาที่เมืองบางกอกย่อมต้องแสดงบทบาทเป็นเมืองท่าหน้าด่านที่เหนือกว่าพระปะแดง ความเป็นเมืองท่าและเมืองหลวงในตัวเองที่ส่งเสริมความเจริญของเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์